

ВИДАВЕЦЬ СКОВОРОДИ, ШЕВЧЕНКА

1826 рік. Долаючи кілометр за кілометром, із Сум в напрямку до Петербурга, змінюючи «перекладні», поспішає молодий ще пан з нехитрим багажем у кількох дорожніх валізах, із заклопотаним, напруженим обличчям. Що чекає його у далекій північній столиці? Що гонить його з рідного міста, де в сім'ї селянина – потомственного козака – народився, закінчив повітове училище, спробував себе у торговельній діяльності?

На жаль, надто мало відомостей маємо про нього, Івана Лисенка (1795 – 1881 рр.), особливо ж про ранній період життя і діяльності. Відомо достеменно: по закінченні Сумського повітового училища Іван Тимофійович пішов по купецькій стежці. Ярмаркував і в Сумах, і в Глухові, і в Ромнах, і в Охтирці. Ще це була не лише грамотна, освічена людина, а й дослідник рідного краю. Зокрема, цікавився творчістю і життям Григорія Сковороди. А оскільки видатний український просвітитель бував у Сумах, Охтирці, Глухові, Лебедині, Рябушках, і, за своїм звичаєм, лишав на згадку знайомим рукописи своїх творів, то можна уявити: у допитливого І. Лисенка виникало не мало можливостей придбати ті безцінні документи, на історичній вартості яких він, безсумнівно, розумівся. Вочевидь, саме захоплення книгами, раритетами, рукописами привернуло до Івана Лисенка увагу московського книготорговця О.Л. Свешнікова, той запропонував Лисенку стати його роз'їзним агентом по Сумщині і довкільних землях, Іван Тимофійович погодився. Й ось тепер попереду в нього – Петербург.

Прикметне, що І. Лисенко покинув Суми саме в 1826 році. Коли по Україні, й по нинішній Сумщині зокрема, прокотилася хвиля арештів, почалося слідство стосовно діяльності декабристського Південного товариства, однією з наріжних каменів своєї програми ставило звал існуючої тоді Російської імперії і створення на її основі, говорячи сучасною термінологією, суверенних незалежних держав. Одним із керівників товариства був С. Волконський, котрий два роки жив у Сумах, мав тісні контакти з просвітителями Ромен, різночинцями Охтирки тощо. Чи входив до підпільної мережі декабристських гуртків І. Лисенко – невідомо, але те, що пізніше говорив про цей рух з виключною прихильністю – знаємо. Зрештою, хтось же та мусив дати хороші рекомендації до відомого книгопродавця з Петербурга Івана Глазунова, що користувався серед демократично настроєної частини столичної повною

ентузіаста із Сум, попереду світив приклад земляків, котрі, завдяки своїй освіченості і талантові, зуміли посісти тут, у російській столиці, ключові посади в культурі і науці.

І. Глазунов нового працівника прийняв прихильно: сподобався широкою освіченістю, знанням торговельної справи. Минув якийсь час, і вже І. Лисенко обіймав у фірмі Глазунових одну з найвідповідальніших посад – прикажчика з особливих доручень. Це дало йому змогу досконало вивчити і кон'юнктуру книжкового ринку та встановити тісні особисті контакти зі столичними літераторами. Власне, дало міцний ґрунт, аби зважитися на рішучий крок: у 1836 році відкрити власну книжкову крамницю, а згодом стати і книговидавцем.

З перших же кроків І. Лисенко перетворив свою книгарню (розміщалася в Гостинному дворі) у своєрідний літературний салон. Тут часто бували петербурзькі літератори, особливо ж вихідці з України – М. Гоголь, М. Антонович (уродженець Білопілья), Є. Гребінка та ін., котрі утворювали в столиці міцне українське земляцтво. Бували в гостях у Івана Тимофійовича й І. Крилов, О.Пушкін, інші російські літератори. І. Лисенко виявив себе як меценат: щедро позичав гроші письменникам, не беручи ніяких відсотків, що було в Петербурзі дивиною. Особливо часто користувався послугами сумчанина О.Пушкін, котрий весь час знаходився в матеріальній скруті.

Справи в купця другої гільдії І.Лисенка йшли блискуче, крамниця набирала популярності, зростали доходи. Що б ще, здавалося, з точки зору обивателя, треба для десяти років тому нікому не відомого в столиці прикажчика? Та Іван Тимофійович не спокусився на спокій і благодуність. Пильно стежив, що ж там, в Україні.

А діялося те, що ось уже тривало протягом останніх двох століть: українство знову збирало сили, аби, вкотре вже, заявити про свої національні і людські права. Центр визвольних змагань з Глухова перенісся на рідну Лисенку Слобожанщину, до Харкова. Здавалося б – уже були винищені фізично чи русифіковані національні дворянські роди (особливо після «чистки» в 1811 – 1812 роках і розгрому Малоросійського декабристського товариства). По Сибірах і північних губерніях ще раніше розсіяно гетьманські старшинські роди, котрі мали і політичні важелі, і фінансові можливості вести

сочинення без ведома его, Лысенкова, напечатая, то обязан заплатить ему, Лысенкову, 1500 рублей серебром неустойки, в чем и свидетельствую собственноручною подписью. Т. Шевченко».

По-перше, в умові суми, за яку продані твори в документі не вказано – дослідники не знають її і тепер – очевидно ж була вона незвичайною, якщо ні Т. Шевченко, ні І. Лисенко не побажали її називати; по-друге, з другої половини 1842 р. Шевченко, як знаємо, не мав жодної грошової допомоги від Товариства заохочення художників, доводилося і вчитися, і працювати водночас. По-третє, ніде й ніколи сам Тарас Григорович погано про нашого земляка не відгукувався – а він же, відомо, був безкомпромісним. По-четверте, документ оформлено юридично невиразно (як на досвідченого комерсанта І. Лисенка – це більш ніж дивно), і більше скидається на джентльменську угоду; по-п'яте, у залишених спогадах І. Лисенко тепло говорить про Т. Шевченка, називає його своїм другом, по-шосте... Та, мабуть, досить. Щодо рівня шевченкознавства 1964 року теж все ясно: в очах тодішнього радянського дослідника І. Лисенко був, насамперед, купцем другої гільдії, а отож – «експлуататором», класово чужим елементом. Вульгаризаторське освітлення і досі затіняє нам лише

торговця з периферійних Сум... Саме до Івана Глазунова, представника відомої родини петербурзьких книгопродавців і видавців, і поспішав тепер сумчанин Іван Лисенко.

...Й доки екіпаж долає тягучі кілометри, з'ясуємо таке питання: коли ж, в якому році народився І.Лисенко? В літературі називаються різні дати. Так, «История городов и сел Украинской ССР. Сумская область», що вийшла під егідою АН УРСР в Києві 1980 року, твердить: Лисенко народився в 1810 (стор. 47). Автоматично цей рік потрапляє звідти і в науковий довідник «Сумщина від давнини до сьогодення», Суми, 2006 р. (с. 24). Відтак цю дату бездумно, автоматично ставлять у своїх дослідженнях науковці – наприклад див. М.О. Манько, «Суми та сумчани у документах сучасників», Суми, 2007 р. (стор. 46). Говоримо бездумно, бо навіть поверховий розгляд фактів засвідчує: ця дата видається сміховинною, вже хоча б тому що, як знаємо, до О.Свешнікова І. Лисенко пішов працювати в 1820 році – виходить, що у 10 років?!

Видання «Книговедение. Энциклопедический словарь» (1982 р.) подає іншу дату народження Лисенка. Причому невпевнено: «около 1802» (стор 318). Це вже, як то кажуть, «легше», але все ж сумнівно: і у 18 років стати роз'їзним агентом столичного купця – проблематично...

Отож, ми схилиємося до дати, яку вказує таке серйозне видання, як «Шевченківський словник», що вийшов у Києві, в Інституті літератури АН 1977 року; там твердиться, що І. Лисенко народився в 1795 році (стор. 355). Між іншим, саме до цього року схиляється і Віктор Скакун у відомій монографії «Літературна Сумщина» (Київ, 1995 р., стор 12).

...А ось і Петербург. Притомлені коні видокують підковами по бруку, з-під Неви насувається серпанок туману. Чи ж передбачав тоді І. Лисенко (якого запишуть «Лисенковим»), що доведеться йому тут і віку доживати, лягти навіть в цю болотисту землю? Що тут, у Петербурзі, він, нащадок сумського козака, стане одним із лідерів книгопродажів і книговидавництва в Росії? Певно ж, ні. Але, очевидно, внутрішньо був готовий до небуденних справ. Бо ж не міг не знати, що саме його земляки, українці, і започаткували тут, в малограмотному ще місті на Неві, книговидавничу справу. Тут видавав свій знаменитий, один з перших в Росії журнал Василь Рубан; розгорнув книговидавничу справу поліглот і романіст Федір Емін, організовує книжкові крамниці і займається перекладацькою діяльністю Федір Туманський. Останній хотів організувати друкарню і в Україні, в Глухові – та ще в 1765 році російський уряд заборонив це робити, дозволив тому ж Ф. Туманському лише книжкову крамницю там відкрити, але чинив різні перешкоди, й Туманський змушений був повернутися до Петербурга, аби зайнятися улюбленою справою там. Все це, без сумніву, знав І. Лисенко, як і те, що книготорговельна і видавнича фірма Глазунових виникла 1780 року на досвіді і при сприянні вихідців Києво-Могилянської академії. Отож, очевидно, майбутнє не дуже лякало 30-річного, емоційно

могилянську академію, харківський колегиум тощо до Московщини інтелектуальні сили українців, котрих змусили працювати на розвиток чужої нації і обрусіння власної, в котрій відняли навіть початкові українські школи. Здавалося б – Україні вже не піднятися від нашествия, страшнішого від татарського. Та народ усе ж робив відчайдушні зусилля, чинив спротив духовному покріпаченню. На арену боротьби виходять нові сили: різночинство, наукова і мистецька інтелігенція. У Харкові й навколо нього створюється міцне ядро національних діячів (Г. Квітка-Основ'яненко, І. Котляревський, П. Гулак-Артемівський, М. Костомаров, А. Метлинський, І. Срезневський, М. Цертелев та інші), виходять альманахи і збірники, твориться нова українська література, розвивається мова, історичні дослідження.

Чи варто говорити, який оскраженілий тиск відразу ж відчули на собі ці патріоти, котрі в даному випадку навіть не ставили вимог, більших од якоїсь культурної автономії. Молодий український рух потребував підтримки. Хто ж допоможе? Лише той, хто має певну економічну, а отже і політичну незалежність. Тобто клас буржуа, який щойно почав зароджуватися. І петербурзький купець, нащадок сумського козака І. Лисенко виявився чи не першим, хто, в силу свого становища, міг протягнути руку своїм духовним однодумцям з Харкова.

Та насамперед слід відзначити різку відсіч І.Лисенка ідеологам російського шовінізму, котрі відмовляли українському народові у його праві на існування. Відомо, яку принципову позицію зайняв наш земляк стосовно критика В. Белінського, котрий з ненавистю ляв у своїх статтях перші твори Т.Шевченка і П. Куліша, заперечував узагалі існування українського народу і української мови, в образливих висловах глумився над нашим народом.

Окрім ось таких відвертих виявів своїх національних і патріотичних симпатій, І. Лисенко обстоював розвиток української культури і суто практичними кроками зі свого боку – як книговидавець. В цьому плані необхідно прояснити його взаємини з Т.Шевченком. У лютому 1843 року І. Лисенко закупив у Тараса Григоровича у вічне і потомственне володіння право на видання творів, що увійшли до «Кобзаря» 1840 року і поеми «Гайдамаки». Думки дослідників про цю угоду протилежні. Так, в «Біографії Т. Шевченка» (К. Наукова думка, 1964 р.), читаємо, що то була «кабальна умова з книгопродавцем І.Лисенковим». Інші дослідження твердять протилежне. Де ж правда?

Звернемося до самого тексту угоди: «Я, нижеподписавшийся, продал в вечное и потомственное владение мои собственные сочинения С. Петербургскому книгопродавцу Ивану Тимофеевичу Лысенкову, стихотворения на малороссийском языке: 1) «Кобзарь», «Гайдамаки», и сим обязываюсь, что кроме книгопродавца И. Лысенкова ни я сам, Шевченко, ни даже никто из моих наследников сего сочинения напечатать права не имеет. Следующие за это деньги сполна получил; ежели же онде

И ще про один громадянський подвиг І. Лисенка мусимо сказати окремо. Маємо на увазі повернення ним українській культурі спадщини Григорія Сковороди. Як найкоштовніші реліквії зберігав він рукописи філософа, зібрані ще в юності. 1836 року в Московський комітет для цензури духовних книг, без участі та сприяння І. Лисенка, надійшли твори Григорія Савича – «Асхань», «Наркіс», «Діалог» та «Бесіда, назва: «Двое». Цензори правили, вносили зміни і доповнення, та, зрештою, дозволили до друку лише «Бесіду» – решту кваліфікували як ересь. Сковорода був для офіційної великодержавної ідеології еретиком. Наріжний камінь філософії Г. Сковороди – все має бути природнім, у тому числі й людина, і коли вона втрачає своє національне коріння то втрачає і себе – явно суперечив засадам імперської політики, русифікації «іногородців». Не вдалися і наступні спроби заручитися підтримкою офіційних духовних цензорів. Й тоді, в 1861 році, Іван Лисенко робить сміливий крок: на свій страх і ризик видає книгу творів Г. Сковороди власним коштом.

«Вся шовіністична рать» зчинила дикий вереск. Особливо старався журнал «Русское слово». Тут договорилися до того, що книгу назвали безглуздими, малограмотними бурсацькими просторікуваннями. Дісталось і видавцеві. Та вже українська культура могла себе захистити – мала вчених, котрих визнавала вся Європа. На захист Г. Сковороди й І. Лисенка виступив у журналі «Основа» видатний історик і громадський діяч Микола Костомаров. Він високо оцінив сам факт появи першої книги геніального філософа, провіщав опублікованим творам безсмертя. Й не помилився. Того ж 1861 року, як твердить відомий сумський краєзнавець П. Сапухін, І. Лисенко передав Харківському університетові зібрані ним ще на Сумщині рукописи Г. Сковороди.

З документів, що зберігалися до нашого часу, знаємо, з якою пошаною ставилися до І. Лисенка українські діячі – його сучасники. «Надіюсь на Вашу добру прихильність до мене і особисте знайомство, – читаємо в листі Г.Квітки-Основ'яненка від 12 березня 1838 р., – з усім запалом шукаю нагоду виявити і мою вам послугу». «З істинною моєю до вас пошаною, перебуваю вашим покірним слугою.» – закінчує ділового листа від 16 вересня 1837 року І. Котляревський.

Вони часто приходили до нього. Листи рідної України. З Харкова, Полтави, Чернігова, Києва. І з рідних Сум також. Іван Тимофійович не поривав зв'язків із земляками. В обласному державному архіві зберігається, зокрема, лист І. Лисенка від 26 вересня 1860 року до Сумської і міської думи. В ньому Іван Тимофійович повідомляє, що жертвує 1000 карбованців сріблом для організації свят учнів повітового училища. «Уродженець міста Сум, – пише він, – я провів у ньому перші роки юності і отримав початкове уявлення про грамотність в тамтешньому училищі і не можу не берегти у вдячному серці спогади...»

Григорій ХВОСТЕНКО,
краєзнавець